

Journal of Recreation and Tourism Research

Journal home page: www.jrtr.org

ISSN:2148-5321

TURİZMİN İHRACAT VE İTHALATA ETKİSİNİN BELİRLENMESİNE YÖNELİK KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Ersan EROL^a

Yasin Emre OĞUZ^b

^aEskişehir Osmangazi Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Eskişehir, Türkiye (ersane@ogu.edu.tr)

^bEskişehir Osmangazi Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Eskişehir, Türkiye (yeoguz@ogu.edu.tr)

ARTICLE HISTORY

Received:

15.10.2017

Accepted:

12.12.2017

Anahtar Kelimeler:

Turizm
Dış ödemeler dengesi
Turizm gelirleri
İhracat
Turizm giderleri ve ithalat

Keywords:

Tourism
Balance of payments
Tourism income
Exports
Tourism expenditures and import

ÖZ

Bu çalışmada, turizm sektörünün moneter karakterli ekonomik etkilerinden olan dış ödemeler dengesine etkisi üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda çalışmanın amacı, dış ödemeler dengesi içerisinde dış turizm bilançosunun öneminin ortaya konulması ve revize edilen istatistikî veriler çerçevesinde güncel turizm gelir ve giderlerine ilişkin verilerin açıklanması olarak belirlenmiştir. Buradan hareketle, 2003 – 2016 yılları arasında Türkiye turizm gelirlerinin ihracata etkileri ve Türkiye turizm giderlerinin ithalata etkileri tablolar ve grafikler aracılığıyla incelenmiş, trend analizi yapılarak yorumlanmıştır. Araştırma sonucunda, elde edilen bulgular doğrultusunda çözüm önerilerinde bulunulmuştur.

ABSTRACT

In this research, the effect of the tourism sector on the balance of payments, which is one of the economic effects that have a monetary characteristic, has been addressed. Within this context, the purpose of the study was identified as revealing the importance of the foreign travel balance inside the balance of payments and explaining the data regarding the current tourism revenues and expenditures within the scope of the revised statistical data. From this point of view, the impacts of Turkey's tourism revenues on the exports and the impacts of Turkey's tourism expenditures on the imports between 2003 and 2016 have been analysed and interpreted through tables and graphics as a trend analysis. Finally, the suggestions for solutions were presented according to the findings that were obtained as the result of the research..

*Sorumlu Yazar: Ersan EROL

E posta: ersane@ogu.edu.tr

GİRİŞ

Gelişmekte olan ülkelerin dönemselsel ya da sürekli bir biçimde döviz sıkıntısı ile karşılaştıkları ve ekonomik kalkınma açısından gereksinim duydukları mal ve hizmetleri satın almada güçlük çektikleri bilinmektedir. Bu güçlükler karşısında ulusal endüstrinin korunması veya ithal ikamesi politikaları aracılığıyla döviz tasarrufları yapılmaya çalışılsa da iç pazarda yaşanan ekonomik buhranlar, teknolojik sorunlar ve altyapı problemleri ülkelerin elini zayıflatmaktadır. Ancak Dünya genelinde turizm hareketlerinin hızlı bir şekilde artması ve turizm sektörünün uygun koşullarda ticari bir döngü yaratması ülke ekonomilerine yüksek miktarda döviz girdisi sağlayabilmektedir (Cleverdon ve Edwards, 1982:143).

Turizm sektörü, diğer dışsattım endüstrilerini tamamlamakta ve döviz akımını kararlılığa ulaştırmaktadır. Turizm sektörü, yabancı sermaye bağımlılığını azaltmak isteyen ülkeler içinde faaliyet gösteren müteşebbislere devlet tarafından sağlanması gereken teknolojik altyapı gereksinimlerinin daha düşük düzeyde olması nedeniyle de bir fırsat sağlamaktadır (Ünlüöner, Tayfun ve Kılıçlar, 2011: 145). Turizm daha az dış alım gerektirmesi, kısa zamanda döviz getirisi sağlaması, ülke gelirlerini artırması ve dış ödemeler dengesine olumlu katkı sağlaması nedeniyle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için çok önemli ekonomik bir olay olarak kabul edilmektedir. (Tutar ve Tutar, 2004: 93).

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Araştırma kapsamında üzerinde durulması gereken başlıca kavramlar dış ödemeler dengesi ve turizm olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda dış ödemeler dengesi, dış ödemeler dengesi ana hesap grupları, cari işlemler hesabı, sermaye ve finans hesapları, net hata ve noksanlar ve turizmin dış ödemeler dengesine etkileri alakalı alanyazına dayalı açıklamalarda bulunulmuştur.

Dış Ödemeler Dengesi

Dış ödemeler dengesi ve dış ödemeler bilançosu, belirli bir dönemde bir ülkenin diğer ülkelerle olan ekonomik ilişkilerinin döviz cinsinden değerini gösteren bir tablo olarak tanımlanmaktadır (Karluk, 2013:352). Diğer bir ifadeyle, bir ülkenin diğer ülkelerle bir muhasebe yılı içerisinde gerçekleştirdiği mal, hizmet, sermaye ve turizm ilişkilerinden doğan ve döviz giriş-çıkışlarını gösteren tablo şeklinde ifade edilmektedir. Dış ödemeler dengesinin aktif kısmında döviz girdisi sağlayan unsurlar yer alırken pasif kısmında döviz çıkışlarına neden olan unsurlar yer almaktadır (Çimat ve Bahar, 2003:11). Dolayısıyla, ülke sakinleri lehine yabancılar üzerinde parasal bir alacak hakkı doğuran ekonomik işlemler bilançonun alacaklı tarafında yer alırken, yabancılar lehine ülke sakinleri üzerinde parasal hak doğuran işlemler bilançonun borçlu tarafında gösterilmektedir. Bununla birlikte ödemeler bilançosu açıkları talebin yapısı ile sermaye stokunun yapısı arasındaki dengesizlikten doğuyorsa “temel açıkları” kısa dönemdeki talep dalgalanmalarından doğuyorsa “konjonktürel açıkları” ifade etmektedir. Her iki durumda da “üretimi arttırmaya” ve “harcamaları azaltmaya” yönelik politikalar izlenmesi gerekmektedir (Ünlüöner vd., 2011:145).

Dış Ödemeler Dengesi Ana Hesap Grupları

Dış ödemeler dengesinin ana hesap gruplarının uygulama üzerinden anlatılmasına karar verilmiştir. Dış ödemeler dengesine son 5 yılı kapsayan verilere ait uygulama 2017 yılı itibarıyla aşağıdaki tabloda yer aldığı gibidir (TCMB, 2017).

Tablo 1. Ödemeler Dengesi Ayrıntılı Sunum (2012 – 2016)

		2012	2013	2014	2015	2016
I -	CARİ İŞLEMLER HESABI	-47,962	-63,621	-43,597	-32,118	-32,606
	Mal, Hizmet ve Birincil Gelir Dengesi (A+B+C)	-49,368	-64,827	-45,004	-33,548	-34,385
	Mal ve Hizmet Dengesi(A+B)	-42,779	-56,237	-36,829	-23,906	-25,387
A.	DIŞ TİCARET DENGESİ	-65,367	-79,917	-63,597	-48,114	-40,859
	Toplam Mal İhracatı	161,948	161,789	168,926	151,970	150,161
	Toplam Mal İthalatı	227,315	241,706	232,523	200,084	191,020
1.	Genel Mal Ticareti	-71,172	-68,344	-59,894	-52,153	-42,743
2.	Net Transit Ticaret Geliri	96	206	193	84	94
3.	Parasal Olmayan Altın	5,709	-11,779	-3,896	3,955	1,790
B.	HİZMETLER DENGESİ	22,588	23,680	26,768	24,208	15,472
	Gelir	43,225	47,674	51,657	46,480	37,273
	Gider	20,637	23,994	24,889	22,272	21,801
1.	Taşımacılık	3,699	3,959	5,448	6,152	5,103
2.	Turizm	21,251	23,180	24,480	21,248	13,960
	Gelir	25,345	27,997	29,552	26,616	18,743
	Gider	4,094	4,817	5,072	5,368	4,783
3.	İnşaat Hizmetleri	1,029	675	1,084	375	512
4.	Sigorta Hizmetleri	-428	-718	-521	-423	-411
5.	Finansal Hizmetler	-642	-555	-1,079	-1,121	-934
6.	Diğer Ticari Hizmetler	-1,724	-2,158	-2,017	-1,513	-1,717
7.	Resmi Hizmetler	-805	-702	-1,208	-1,076	-1,172
8.	Diğer Hizmetler	284	99	763	814	450
C.	BİRİNCİL GELİR DENGESİ	-6,589	-8,590	-8,175	-9,642	-8,998
	Gelir	5,762	5,289	4,874	4,471	5,311
	Gider	12,351	13,879	13,049	14,113	14,309
1.	Ücret Ödemeleri	364	118	-168	-407	-700
2.	Yatırım Geliri	-6,953	-8,708	-8,007	-9,235	-8,298
D.	İKİNCİL GELİR DENGESİ	1,406	1,206	1,407	1,430	1,779
1.	Genel Hükümet	396	457	475	516	1,109
2.	Diğer Sektörler	1,010	749	932	914	670
2.1.	Kişisel Transferler	1,113	1,094	1,092	952	757
2.2.	Diğer Transferler	-103	-345	-160	-38	-87
II -	SERMAYE HESABI	-58	-96	-70	-21	23
III -	FİNANS HESABI	-48,947	-62,140	-41,627	-21,941	-21,000
1.	Doğrudan Yatırımlar	-9,522	-9,269	-5,781	-12,455	-9,160
2.	Portföy Yatırımları	-41,012	-23,988	-20,114	15,719	-6,292
3.	Diğer Yatırımlar	-19,227	-38,794	-15,264	-13,374	-6,361
4.	Rezerv Varlıklar	20,814	9,911	-468	-11,831	813
IV -	NET HATA VE NOKSAN	-927	1,577	2,040	10,198	11,583

Tablo 1 değerlendirildiğinde; Türkiye'nin mal ihracat oranlarının genellikle negatif yönde olduğunu, gelir dengesini olumsuz yönde etkilediğini, hizmetler dengesinin aktif bir şekilde olumlu katkı sağladığını, finans hesabında son yıllarda ağırlıklı olarak portföy hesabının artan bir trend sergilediğini, net hata ve noksanın ölçüm veya değerlendirme hatalarının hesaplanarak yansıtıldığını, rezerv varlıklarda 2012 ve 2013 yıllarında artışlar yaşandığı şeklinde ifadelerde bulunulabilmektedir (Eğilmez, 2014:2). Turizmin hizmetler dengesi üzerine etkileri incelendiğinde turizmin önemi bir kez daha göze çarpmaktadır. Her ne kadar 2016 yılında gelirlerde bir azalış yaşanmış olsa da hizmetler dengesinde turizm gelirlerinin payının oldukça yüksek olduğu tablodan da görülmektedir.

Cari İşlemler Hesabı

Ödemeler dengesinin cari işlemler hesabı ile makroekonomik büyüklükler arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. Cari işlemler hesabının ülke ekonomisinin genel durumu hakkında çıkarımlarda bulunulmasına

katkı sağladığı ifade edilebilmektedir. Ülkenin mal ve hizmet ihracat ve ithalatına ait kayıtların bulunduğu hesaplar olarak tanımlanmaktadır (Yağcı, 2003:154). Kendi içinde dış ticaret hesabında ithalat ve ihracat kalemleri, hizmetler dengesi bünyesinde, taşımacılık, turizm, inşaat, finansal hesaplar, diğer ticari hizmetler, resmi hizmetler ve diğer hizmetler kalemlerini de içinde barındırmaktadır. Bunların yanı sıra ücret ödemeleri ve yatırım gelirlerinin yer aldığı gelir dengesi hesapları da cari işlemler hesabı altında yer almaktadır. Son olarak işçi gelirlerinin ve diğer transferlerin yer aldığı cari transferler bu hesap grubu altında değerlendirilmektedir (Ünlüönen vd., 2011:142-143).

Sermaye ve Finans Hesapları

Ödemeler bilançosu açısından, yurt dışından ülkeye sermaye girişi alacak, sermaye çıkışı da borç işlemi olarak kabul edilmektedir. Sermaye işlemlerinin dönüşüm hızının yüksek olması nedeniyle ithal ve ihraç edilen sermaye, ödemeler bilançosunda tutarlar arasındaki net fark alınarak gösterilmektedir (Yağcı, 2003: 156). Bu hesap, sermaye hesapları bünyesinde, göçmen transferleri üretilmeyen ve finansal olmayan varlıklar, finans hesapları bünyesinde, doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları, diğer yatırımlar ve rezerv varlıklar olarak sıralanmaktadır (Ünlüönen vd., 2011: 143).

Net Hata ve Noksanlar

Verilerin farklı kaynaklardan elde edilmesinden ve farklı yöntemler ile gösterilmesinden dolayı ölçme, kayıt zamanı ve değerlendirme farklılıkları oluşmaktadır. Bu miktarlar hesaplara kalıntı şeklinde yansıtılmaktadır. Net hata ve noksanın oluşmasının nedenleri ise aşağıdaki gibi ifade edilebilmektedir (Çıplak, 2005:1):

- Ödemelerin bilanço dönemlerine yansımadaki tutarsızlıklar,
- Hatalı şekilde verilen beyanlarla gümrük işlemlerinin uygulanması,
- Kayıt dışı faaliyetlerin gerçekleştirilmesi,
- Hesaplama uygulanan anket yönteminde yanlış, hatalı ve noksan verilerin bildirilmesidir.

Cari işlemler hesabında yer alan kalemlerin aktif pasifinden fazla ise cari işlemler fazlası, pasifi aktifinden fazla ise cari işlemler açığından bahsedilebilmektedir. Cari işlemlerdeki açık, ülkenin dış ticaretindeki açıklarından oluşabileceği gibi, dış ticareti dengede olduğu halde uluslararası hizmet ödemeleri ve dışarıya yapılan karşılıksız transferlerden kaynaklanabilmektedir (Çakır, 1999:89). Ödemeler dengesinde ihracatın yüksek olması ülkenin gelişmişlik düzeyinin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte ödemeler dengesinde bulunan rezerv kalemine eklenen dövizler “zorunlu karşılıklar” olarak bankaların dış kredilere karşılık yatırdıkları teminatları da içermekte olduğu ifade edilebilir ve bu duruma eleştiriler yapılabilmektedir (Eğilmez, 2014).

Dış ödemeler dengesinde ortaya çıkan açığın giderilmesi ihracatın artırılması ile mümkün olmaktadır. Diğer bir ifade ile döviz girdisini arttırmak ile dış ödemeler dengesinde oluşabilecek açıkların önüne geçilebilmektedir. Dolayısıyla ülkemiz için turizm gelirlerinin bu açıkların giderilmesi amacıyla kısa vadeli olarak en önemli gelir kalemlerinden olduğu kabul edilmektedir (Eğilmez ve Kumcu, 2013:220).

Turizmin Dış Ödemeler Dengesine Etkileri

Gelişmekte olan ülkelerin en önemli sorunlarından biri de dış ödemeler dengesinde açık vermesi olarak ifade edilmektedir. Bu kapsamda değerlendirilen ülkeler için ülkedeki dışsatuımların artırılması cari açığın kapatılmasında önemli bir çözüm yolu olarak kabul edilmektedir. Dışsatuımların artırılması ise kaynakların artırılması ile mümkün olmaktadır. Bu noktada ise kısa vadede az yatırımla önemli miktarda gelir sağlayan turizm sektörünü ile mümkün olabilmektedir (Oktayer, Susam ve Çak, 2007:87). Başka bir ifadeyle turizm sektörü diğer dışsatuım endüstrilerini tamamlamakta ve döviz akımını kararlılığa ulaşmasını sağlamaktadır (Kılıçlar, 1998: 30).

Turizm sektörü içerisinde gerçekleştirilen konaklama, yeme-içme, tur organizasyonu gibi faaliyetlerin yanı sıra, ulaşım ve inşaat sektörlerinin faaliyetlerini de kapsayan sektör, bu dinamik yapısı ile diğer sektörlerin de büyümesinde lokomotif olarak işlev görmektedir (Mathieson and Wall, 1982; Stynes, 1997; Dilber, 2007:206). Görünmeyen ihracat olarak turizm bazı özellikleri sebebiyle diğer ticari iş kollarının dışında birtakım farklılıklar göstermektedir (Tunç ve Saç, 1998:91):

- Turizm sayesinde ihraç edilemeyen jeo-ekonomik ve sosyo-kültürel değerler döviz getirisi sağlanmasına imkan sağlamaktadır.
- Diğer ihracat sektörlerine göre ekonomik sektörleri yoğun bir şekilde beslemektedir.
- Turistik ürün üretilmediği yerde tüketildiğinden, mal ihracatında olduğu gibi navlun, sigorta gibi ihracat giderlerinden hariç tutulmaktadır (Olalı, 1988:97).

Turizmin dış ödemeler dengesine olan etkileri iki grupta incelemek mümkündür (Şahin,1990:37) Bunlar:

- Ülke vatandaşlarının ülke dışına çıkması ile ilgili işlemler sonucu meydana gelen etkiler.
- Ülkeye yurt dışından gelenler ile ilgili işlemler sonucu meydana gelen etkiler.

Tablo 2. Dış Turizm Bilançosu

Aktif		Pasif	
İşlemler	TUTAR	İşlemler	TUTAR
Yabancı turistlerin konaklama harcamaları		Ülke Vatandaşlarının dış ülkelerdeki konaklama harcamaları	
Turistlerin ulaştırma işletmelerinde yaptığı ödemeler		Ülke vatandaşlarının dış ülkelerdeki ulaştırma işlemlerine yaptıkları ödemeler	
Turistlerin yeme içme için yaptığı ödemeler		Ülke vatandaşlarının yurt dışındaki yeme içme ödemeleri	
Turistik tüketim malları ihracı		Turistik tüketim malları ithali	
Turizm yatırım amacıyla gelen yabancı sermaye		Turistik tüketim amacıyla yurt dışına çıkan sermaye	
Dış ülkelerdeki turizm yatırımlarının kar transferleri		Yabancı turizm yatırımlarının kendi ülkelerine kar transferi	
Yabancılar kiralanan turizm tesislerinin kira gelirleri		Yabancı ülkede kiralanan turizm amaçlı tesislere yapılan kira ödemeleri	
Yurt içinde eğitilen yabancı turizm personelinin eğitim ödemeleri ve diğer harcamaları		Yurt dışında eğitilen turizm personelinin eğitim ve diğer giderleri	
Yabancıların yaptıkları turizm amaçlı reklam ve tanıtma harcamaları		Dış ülkede yapılan turizm amaçlı reklam ve tanıtım giderleri	
Yabancı turizm işletmelerinden alınan komisyonlar		Yabancı turizm işletmelerine yapılan komisyon ödemeleri	
Dış ülkelerin ulusal turizm ve tanıtma bürolarının yaptığı tüm harcamalar		Dış ülkelerde açılan ulusal turizm ve tanıtma bürolarının tüm giderleri	
Yabancı seyahat bürolarının tüm giderleri		Dış ülkelerde yerli işletmelerin büro giderleri	
Yabancı ulusal banka ve sigorta kuruluşlarının yaptıkları komisyon ve prim ödemeleri		Ülke vatandaşlarının dış ülkelerdeki banka ve turizm sigorta işletmelerine yaptığı çeşitli komisyon ve prim ödemeleri	
Yabancıların rehberlik hizmetleri için yaptığı ödemeler		Ülke vatandaşlarının dış ülkelerde rehberlik hizmeti için yaptığı ödemeler	
Turistlerin eğlence yerlerindeki harcamaları		Ülke vatandaşlarının yurt dışında eğlence yerlerine yaptığı harcamalar	
Turistlerin park müze vb. yerler için ödedikleri giriş ücretleri		Ülke vatandaşlarının park müze vb. yerler için ödedikleri giriş ücretleri	
Aktif		Pasif	
İşlemler	TUTAR	İşlemler	TUTAR
El sanatları ve hediyelik eşya satışları		Hediyelik ve hatıra eşya satın alımları	
Diğer döviz girdileri		Diğer döviz çıktıları	
Borç bakiyesi		Alacak Bakiyesi	
TOPLAM		TOPLAM	

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) turizme ilişkin gelir ve gider hesabında uluslararası kavram ve yöntemleri kullanmakta ve değişiklikleri takip etmektedir. Dolayısıyla 2001 ve 2012 yıllarında turizm istatistikleri konusunda diğer ülke uygulamaları, tanım ve kavramlarında yapılan değişiklikler çerçevesinde turizm gelir ve gider kalemlerine ilaveler yapılmıştır. Bu kapsamda Turizm gelirine dâhil olan harcamalar ve yapılan güncellemeler aşağıdaki gibi sıralanmaktadır (TÜİK, 2013):

- Yerli ulaşım firmalarına ödenen dövizler,
- Ziyaretçilerin yapmış oldukları kiralama, palamar, yedekleme, marina hizmet bedelleri,
- Yabancıların GSM dolaşım harcamaları,
- 2001 yılında tespit edilmiş olan, paket tur ile gelen ziyaretçilerin paket tur harcamalarının Türkiye'ye kalan oranının güncellenmesi.

Turizm giderine dâhil olan harcamalar ve yapılan güncellemeler aşağıdaki gibidir (TUİK, 2013):

- Yabancı ulaşım firmalarına vatandaşlarımızın yapmış olduğu harcamalar,
- Vatandaşlarımızın yurtdışında yapmış oldukları GSM dolaşım harcamaları,
- 2003 yılında tespit edilmiş olan paket tur ile yurt dışına çıkan vatandaşlarımızın yurt dışına bıraktıkları oranların güncellenmesi.

Dış turizm bilançosu, dış ödemeler dengesinde de olduğu gibi bir ülkenin diğer ülkelerle olan ilişkilerinden doğan ancak sadece turizm harcamalarına yönelik döviz hareketlerinin yıllık bazda hesaplanması olarak ifade edilmektedir. Dış turizm bilançosu ülkenin turizm sektöründen sağladığı döviz geliri ve giderinin baz alınmasıyla: denk, aktif yada pasif olarak ifade edilmektedir (Olalı ve Timur, 1988:94). Diğer bir ifadeyle, turistlerden elde edilen dövizlerin ve ülke vatandaşlarının yurt dışına çıkması sonucunda oluşan döviz giderlerinin aktif ve pasif olarak muhasebeleştirilmesi işlemi olarak tanımlanmaktadır (Bulut, 2000: 79).

Turizmden sağlanan döviz girdilerinin, turizm nedeniyle oluşan döviz çıkışların fazla olduğu dönemlerde ödemeler dengesinde pozitif yönlü bir değişim gerçekleşmektedir (Kızılgöl ve Erbaykal, 2008). Bununla birlikte ülkelerin turizmden elde ettiği net gelirlerin, dış ödemeler dengesine yaptığı pozitif etkiyi ya da aktif dış turizm bilançosunun olumlu yönde gelişmesi için sızıntıyı ortadan kaldırmak ya da minimize etmek gerekmektedir. Diğer taraftan bir ülkede döviz getirisini arttırmak amacıyla turizm sektörüne yatırım yapmanın hesaplanması gereken birtakım maliyetleri de bulunmaktadır. Söz konusu maliyetler aşağıdaki gibi sıralanmaktadır (Barutçugil, 1986):

- Tüketiciler tarafından tüketilen mal ve hizmetin sağlanmasında dışalım gerektiren hammadde ve ekipman maliyetleri,
- Konaklama, ulaştırma ve altyapı gibi turizm unsurlarının oluşturulması için dışalım yapılan sermaye mallarının maliyeti,
- Dışarıdan getirilen üretim faktörlerine yapılan döviz ödemeleri,
- Ülke dışındaki hizmetlere, reklam ve tanıtım çalışmalarına ayrıca personel eğitim programlarına yapılan ödemeler olarak ifade edilebilir.

YÖNTEM

Yapılan bu çalışmada 2003 – 2016 yılları arasında Türkiye'yi ziyaret eden turist sayıları, turizm gelirleri, Türkiye'yi ziyaret eden turistlerin ortalama harcamaları, ihracat gelirleri, Türkiye'den yurtdışına çıkan turist sayıları, turizm giderleri, Türkiye'den yurtdışına çıkan turistlerin ortalama harcamaları ve ithalat giderleri Türkiye İstatistik Kurumu veri tabanından toplanmıştır. Toplanan ikincil veriler zaman serisi bileşenlerine göre grafikler aracılığıyla incelenmiş ve trend analizi yapılarak yorumlanmıştır.

Zaman Serisi Bileşenleri

Zaman serileri son yıllardaki araştırmalarda yaygın olarak kullanılmaya başlayan önemli bir analiz tekniği olarak göze çarpmaktadır. Yapılan araştırmalar zaman serisinin içerisinde yer alan değişkenlerin grafikler yardımıyla incelenebileceğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle; zaman serisinin içinde yer alan gözlem değerlerinin zaman içerisinde izlediği yolun, serinin özelliğini taşıdığını söylemek mümkündür (Franq, Hallin ve Taylor, 2016). Zaman serileri genel anlam dört ana bileşenden oluşmaktadır(Newbold, Carlson ve Thorne, 2012: 685). Bu bileşenler aşağıdaki gibidir (Sevüktekin ve Çınar: 2014: 12-15):

- Trend: Çizilen grafiklerde doğrusal artışlar veya doğrusal azalışlar gözlemleniyorsa trendli zaman serilerinden bahsetmek mümkündür.
- Mevsimsel: Gözlem yapılan dönemin özelliklerine göre grafiklerde mevsimsellik etkisiyle karşılaşmak mümkündür. Bu bileşenin temel görünümü aylık ve çeyreklik dönemlerdeki dalgalanmalardır. Özellikle

aylık veya çeyreklik olarak toplanan turizm verilerinde genellikle mevsimsel özellikler gözlemlenmektedir.

- Döngüsel Dalgalanma (Konjonktürel): Gözlem yapılan zamanda düzenlilik göstermeyip aniden gelişebilen durumları ifade etmektedir. Genellikle yaşanan krizlerde, çevresel olaylarda, ekonomik refah veya durgunluk içeren durumlarda gözlemlenmektedir.
- Rassal Hareketler: Trend, mevsimsellik ve döngüsel dalgalanmalar gibi zaman serisi bileşenleriyle yorumlanamayan ve belirli bir sebep dâhilinde gerçeklemeyen durumlarda gözlemlenmektedir.

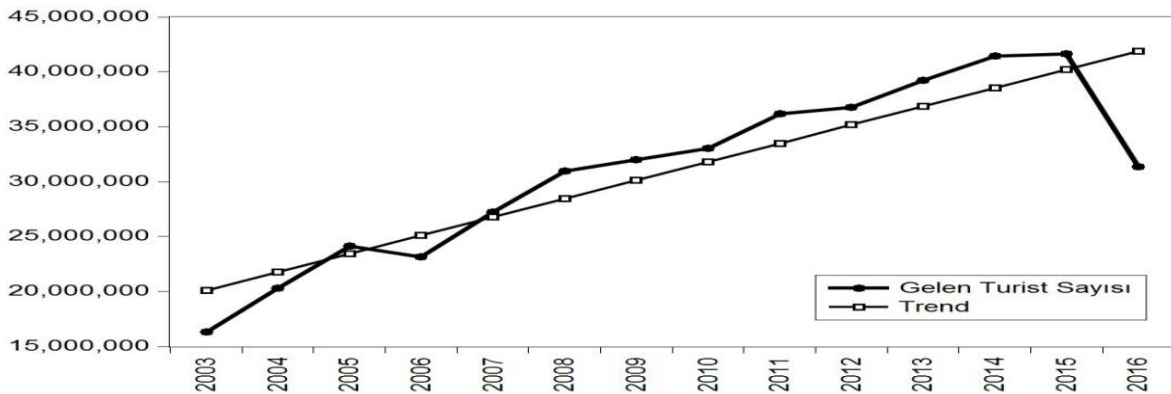
TURİZM, İHRACAT VE İTHALAT İSTATİSTİKLERİNE İLİŞKİN VERİLER

Araştırmanın bu bölümünde turizmin gelirlerine ve turizm giderlerine ilişkin veriler incelenmiştir. Verilerin toplanmasında Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından anketlere dayalı veritabanlarından yararlanılmıştır. Bu anketler çıkış yapan ziyaretçiler anketi ve giriş yapan vatandaşların verilerine yönelik tutulan anketlerdir. Çıkış yapan ziyaretçiler anketi, yurt dışı ikametli olup ülkemizi ziyaret ederek yurt dışına çıkış yapan yabancılar ile Türkiye Cumhuriyeti pasaportu taşıyan vatandaşlarımızın profilinin ve gezi niteliklerinin saptanması ve ülkemizin turizm gelirinin hesaplanmasını içermektedir. Vatandaş giriş anketi, yurt içi ikametli olup, başka ülkeleri ziyaret ederek yurt dışından gelen Türkiye Cumhuriyeti pasaportu taşıyan vatandaşlarımızın profilinin ve gezi niteliklerinin saptanması ve ülkemizin turizm giderinin hesaplanmasını içermektedir (TÜİK, 2017).

Tablo 3. Turizm ve İhracata İlişkin Veriler

Yıl	Turist Sayısı	Turizm Gelirleri (Bin \$)	Kişi Başı Ortalama Harcama (\$)	İhracat (Bin \$)	Turizm Gelirlerinin İhracat Gelirlerine Oranı (%)
2003	16.302.053	13.854.868	850	47.252.836	28,2
2004	20.262.640	17.076.609	843	63.167.152	25,2
2005	24.124.988	20.322.111	842	73.476.408	24,7
2006	23.148.669	18.593.950	803	85.534.675	19,7
2007	27.214.988	20.942.501	770	107.271.749	17,3
2008	30.979.979	25.415.067	820	132.027.195	16,6
2009	32.006.149	25.064.481	783	102.142.612	20,8
2010	33.027.943	24.930.996	755	113.883.219	18,3
2011	36.151.328	28.115.694	778	134.906.868	20,8
2012	36.776.645	29.351.446	798	152.461.736	19,2
2013	39.226.225	32.308.991	824	151.802.637	21,3
2014	41.415.070	34.305.904	828	157.610.157	21,8
2015	41.617.530	31.464.777	756	143.838.871	21,9
2016	31.365.330	22.107.440	705	142.529.583	15,5

Tablo 3'te verilen; turist sayısı, turizm gelirleri, gelen turistlerin kişi başı ortalama harcamaları, ihracat ve turizm gelirlerinin ihracata oranı verileri grafik haline getirilmiş ve zaman serisi bileşenlerine göre incelemeye tabi tutulmuştur.

Şekil 1. Gelen Turist Sayısı Grafiği

Şekil 1 incelendiğinde, Türkiye'yi ziyaret eden turist sayılarının 2015 yılına kadar artış göstermiştir. Ancak 2015 yılından itibaren siyasi ve ekonomik yapıdan dolayı 2016 yılında gelen turist sayısında bir azalma görülmüştür. Şekilde de görüldüğü gibi yukarı yönlü bir trend görülmektedir. Ancak 2015 yılında aşağı yönlü bir kırılma mevcuttur.

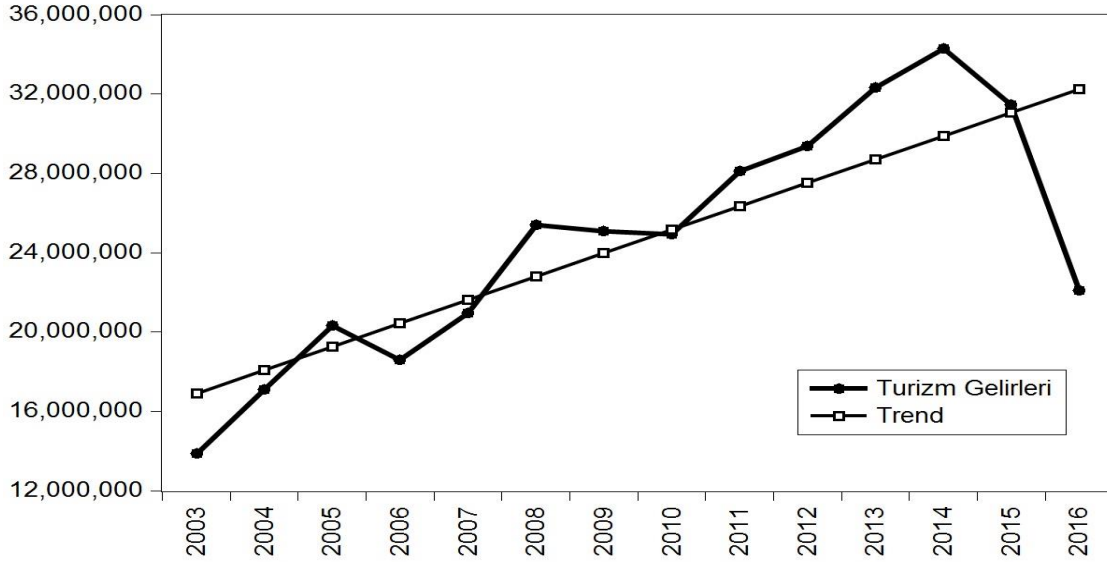
Tablo 4. Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı Verilerine Ait Doğrusal Regresyon Modeli Bulguları

	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık
Sabit Terim	20069621,9714	1899988,2980	10,5630	0,0000
Trend	1677415,7077	248412,2412	6,7525	0,0000
R2 Değeri	0,7917	Düzeltilmiş R2 Değeri		0,7743

Yapılan analiz sonucunda gelen turist sayısına yönelik doğrusal regresyon formülü aşağıdaki gibidir:

$$\text{Gelen Turist Sayısı} = 20069621,9714 + (1677415,7077 * \text{Trend})$$

Şekil 1 de

Şekil 2. Türkiye Turizm Gelirleri Grafiği

Şekil 2'ye göre Türkiye turizm gelirleri 2015 yılına kadar bir artış göstermiştir. Ancak turist sayılarında olduğu gibi 2015 – 2016 yılları arasında turizm gelirlerinde bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Şekilde de görüldüğü gibi yıllar itibari ile yukarı yönlü trend görülmektedir.

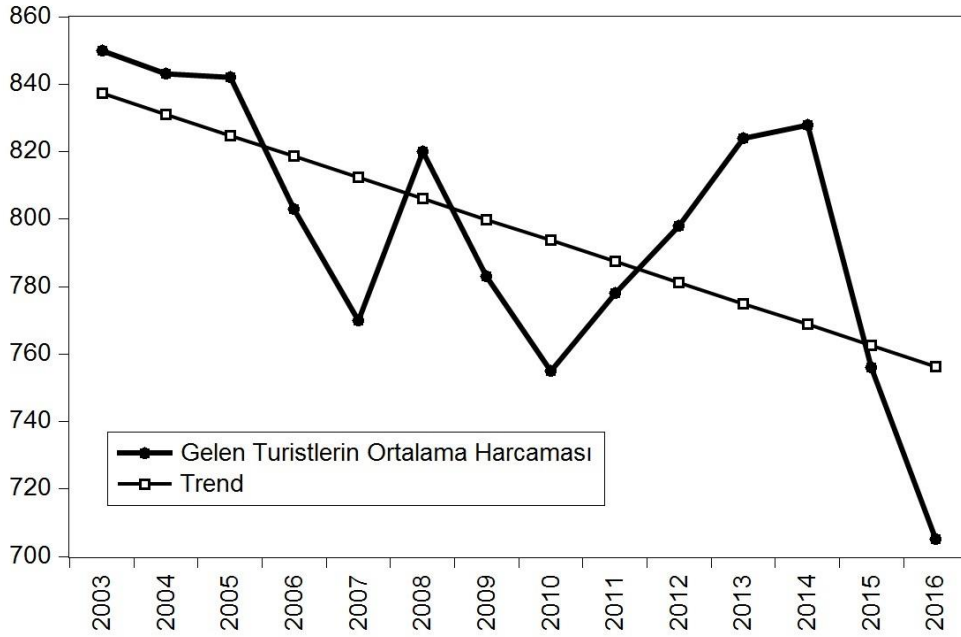
Tablo 5. Türkiye Turizm Geliri Verilerine Ait Doğrusal Regresyon Modeli Bulguları

	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık
Sabit Terim	16883548,8000	1882021,9630	8,9710	0,0004
Trend	1181155,6681	246063,2491	4,8002	0,0000
R2 Değeri	0,6576	Düzeltilmiş R2 Değeri		0,6290

Yapılan analiz sonucunda turizm gelirlerine yönelik doğrusal regresyon formülü aşağıdaki gibidir:

$$\text{Turizm Gelirleri} = 16883548,8000 + (1181155,6681 * \text{Trend})$$

Şekil 3. Türkiye'ye Gelen Turistlerin Ortalama Harcamaları

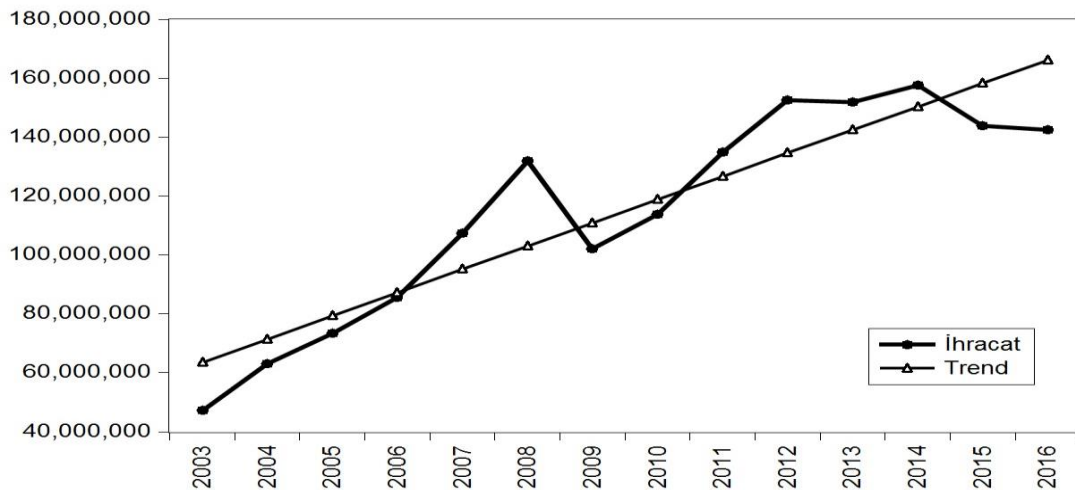
Şekil 3 incelendiğinde, Türkiye'yi ziyaret eden turistlerin ortalama harcamaları sistematik bir yapıda hareket etmemektedir. Yıllara göre en yüksek değere ulaştığı yıl 2013 (850\$), en düşük değeri ise 2016 (705\$) olarak tespit edilmiştir. Şekilde de görüldüğü gibi dolar bazlı aşağı yönlü trend görülmektedir.

Tablo 6. Türkiye'ye Gelen Turistlerin Ortalama Harcamalarına Ait Doğrusal Regresyon Modeli Bulguları

	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık
Sabit Terim	837,2857	17,0513	49,1038	0,0000
Trend	-6,2308	2,2294	-2,7949	0,0162
R2 Değeri	0,3942	Düzeltilmiş R2 Değeri		0,3438

Yapılan analiz sonucunda Türkiye'yi ziyaret eden turistlerin ortalama harcamalarına yönelik doğrusal regresyon formülü aşağıdaki gibidir:

$$\text{Gelen Turistlerin Ortalama Harcamaları} = 837,2857 + (-6,2308 * \text{Trend})$$

Şekil 4. Türkiye İhracat Gelirleri Grafiği

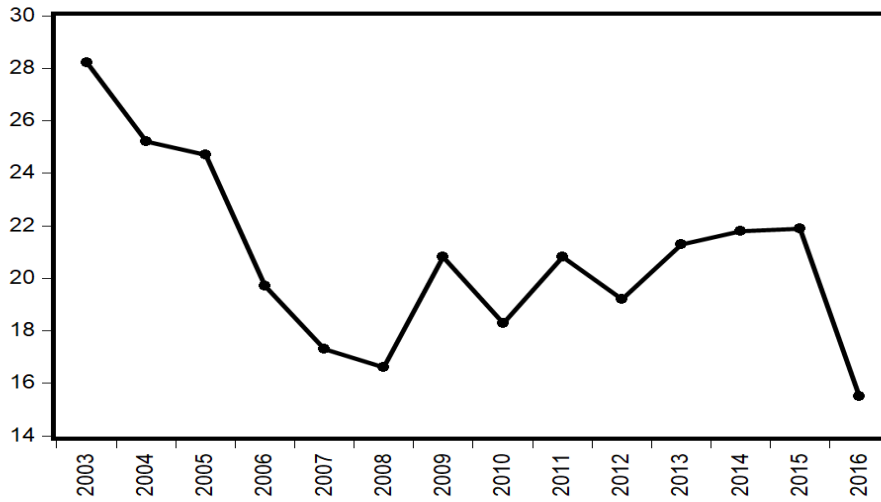
Şekil 4 incelendiğinde, Türkiye'nin ihracat gelirlerinde 2008 yılına kadar sürekli bir artış görülmektedir. 2009 yılında görülen yaklaşık %25 oranındaki azalma daha sonraki yıllarda pozitif yönde eğilim göstermiştir. Bununla birlikte yukarı yönlü bir trend görülmektedir.

Tablo 7. Türkiye İhracat Geliri Verilerine Ait Doğrusal Regresyon Modeli Bulguları

	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık
Sabit Terim	63516183,3400	7682584,698	8,2675	0,0000
Trend	7897572,8700	1004452,546	7,8625	0,0000
R2 Değeri	0,8374	Düzeltilmiş R2 Değeri		0,8238

Yapılan analiz sonucunda Türkiye ihracat gelirlerine yönelik doğrusal regresyon formülü aşağıdaki gibidir:

$$\text{İhracat} = 63516183,3400 + (7897572,8700 * \text{Trend})$$

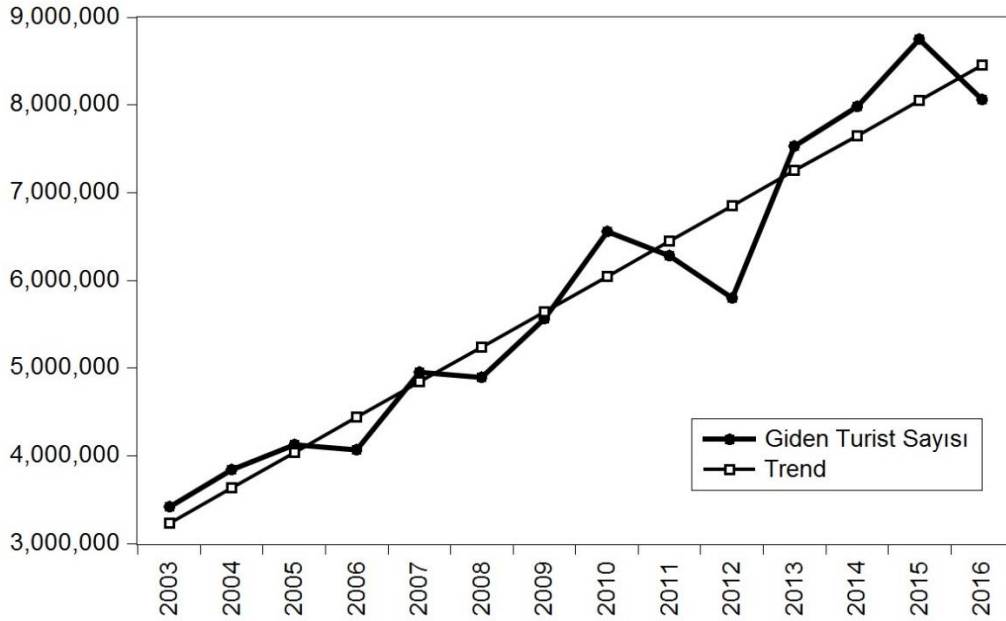
Şekil 5. Türkiye Turizm/İhracat Oranları Grafiği

Şekil 5'e göre Türkiye turizm gelirlerinin ihracata oranı belirli bir sistematik yapıda hareket etmemektedir. Bu düzensiz hareketin temel nedeni turizmin esnek bir yapıya sahip olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Tablo 8. Turizm ve İthalata İlişkin Veriler

Yıl	Turist Sayısı	Turizm Giderleri (Bin \$)	Kişi Başına Ortalama Harcama (\$)	İthalat (Bin \$)	Turizm Giderlerinin İthalata Oranı (%)
2003	3.414.844	2.424.827	710	69.339.692	3,5
2004	3.844.494	2.954.459	768	97.539.765	3,0
2005	4.124.829	3.394.602	823	116.774.150	2,9
2006	4.063.180	3.270.947	805	139.576.174	2,3
2007	4.956.069	4.043.283	816	170.062.714	2,4
2008	4.892.717	4.266.197	872	201.963.574	2,1
2009	5.561.355	5.090.440	915	140.928.421	3,6
2010	6.557.233	5.874.520	896	185.544.331	3,2
2011	6.281.972	5.531.486	881	240.841.676	2,3
2012	5.802.950	4.593.390	792	236.545.140	1,9
2013	7.525.869	5.253.565	698	251.661.250	2,1
2015	7.982.264	5.470.481	685	242.177.117	2,3
2015	8.750.851	5.698.432	651	207.234.358	2,7
2016	8.062.065	5.049.793	640	198.618.235	2,5

Tablo 4’te verilen; turist sayısı, turizm giderleri, giden turistlerin kişi başı ortalama harcamaları, ithalat ve turizm giderlerinin ithalata oranı verileri grafik haline getirilmiş ve zaman serisi bileşenlerine göre yorumlanmıştır.

Şekil 6. Türkiye’den Yurtdışına Çıkan Turist Sayısı Grafiği

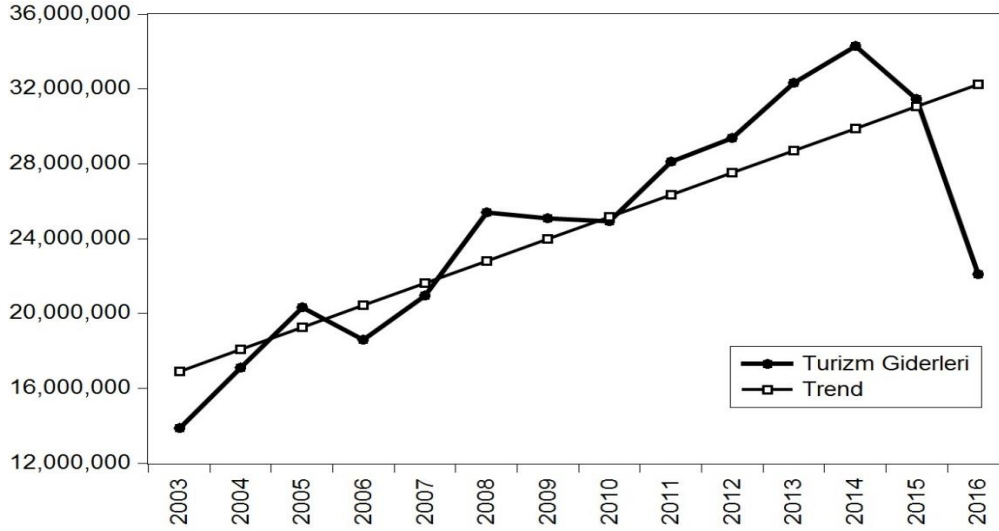
Şekil 6 incelendiğinde, Türkiye’den yurtdışını ziyaret eden turist sayılarının 2015 yılına kadar artan bir eğilimde seyrettiği görülmektedir. Ancak 2015 yılından itibaren Türkiye’nin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik yapıdan dolayı 2016 yılında yurtdışını ziyaret eden turist sayısında bir azalma yaşanmıştır. Yapılan trend analizinde yukarı yönlü bir sonuç elde edilmiştir.

Tablo 9. Türkiye’den Yurtdışına Çıkan Turist Sayılarına Ait Doğrusal Regresyon Modeli Bulguları

	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık
Sabit Terim	3233798,2000	234945,1764	13,7641	0,0000
Trend	401621,0681	30717,6933	13,0746	0,0000
R2 Değeri	0,9344	Düzeltilmiş R2 Değeri		0,9289

Yapılan analiz sonucunda Türkiye’den yurt dışına çıkan turist sayılarına yönelik doğrusal regresyon formülü aşağıdaki gibidir:

$$\text{Giden Turist Sayısı} = 3233798,2000 + (401621,0681 * \text{Trend})$$

Şekil 7. Türkiye Turizm Giderleri Grafiği

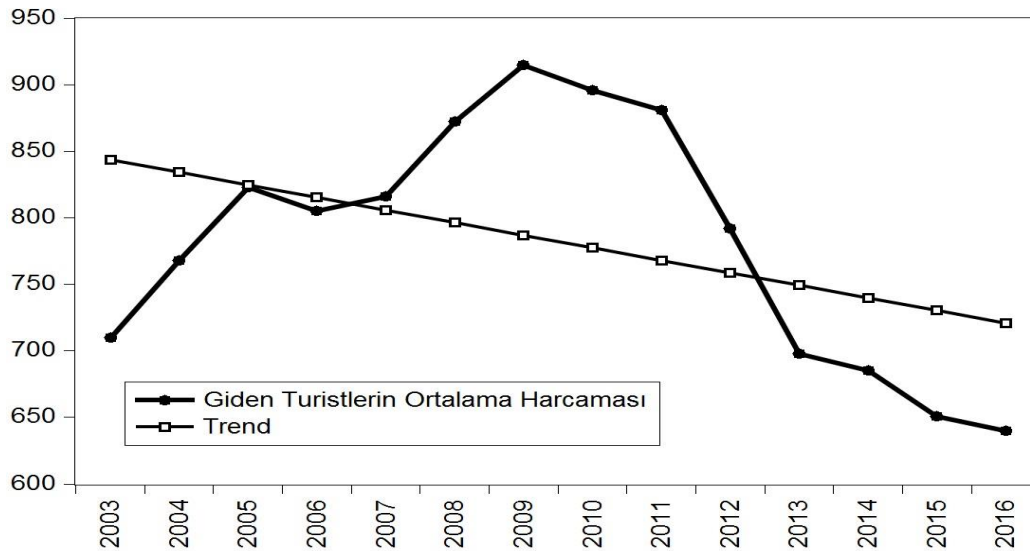
Şekil 7 incelendiğinde, Türkiye turizm giderlerinin yaşanan dalgalanmalara rağmen artan bir yapıda seyrettiğini söylemek mümkündür. Grafiğe göre Türkiye turizm giderlerinin en yüksek olduğu yıl 2010 (5,874,520,000\$), en düşük olduğu yıl 2003 (2,424,827,000\$) olarak görülmektedir. Şekilde görüldüğü gibi yapılan analiz sonucunda yukarı yönlü bir trend görülmektedir.

Tablo 10. Türkiye Turizm Gideri Verilerine Ait Doğrusal Regresyon Modeli Bulguları

	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık
Sabit Terim	3005459,0000	304171,6459	9,8808	0,0000
Trend	229010,9451	39768,6451	5,7586	0,0001
R2 Değeri	0,7343	Düzeltilmiş R2 Değeri		0,7121

Yapılan analiz sonucunda Türkiye giderlerine yönelik doğrusal regresyon formülü aşağıdaki gibidir:

$$\text{Turizm Giderleri} = 3005459,0000 + (229010,9451 * \text{Trend})$$

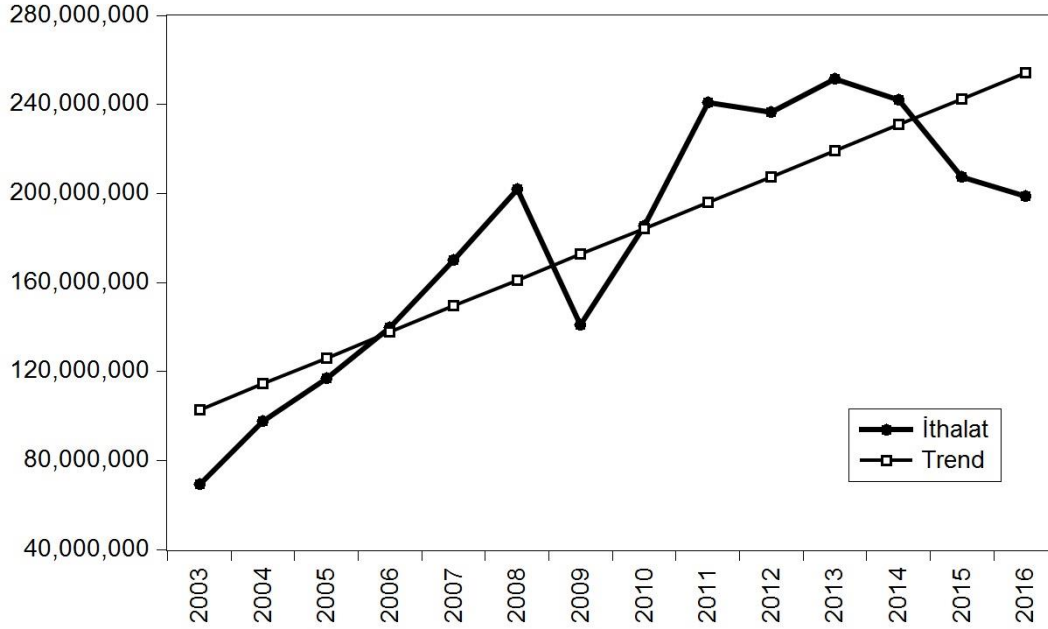
Şekil 8. Giden Turistlerin Turistlerin Ortalama Harcamaları

Şekil 8'e göre, Türkiye'den yurtdışı ziyaret eden turistlerin ortalama harcamaları sistematik yapıda hareket etmediği görülmektedir. Yıllara göre en yüksek değere ulaştığı yıl 2009 (915\$), en düşük değeri ise 2016 (640\$) olduğu görülmüştür. Dolar bazlı trend aşağı yönlüdür.

Tablo 11. Türkiye'den Yurtdışına Çıkan Turistlerin Ortalama Harcamalarına Ait Doğrusal Regresyon Modeli Bulguları

	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık
Sabit Terim	843,7143	44,1351	19,1166	0,0000
Trend	-9,4505	5,7704	-1,6378	0,1274
R2 Değeri	0,1827	Düzeltilmiş R2 Değeri		0,1146

Türkiye'den yurtdışına çıkan turistlerin ortalama harcamalarına yönelik yapılan doğrusal regresyon analizi sonucunda anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir ($p < 0,05$).

Şekil 9. İthalat Giderleri Grafiği

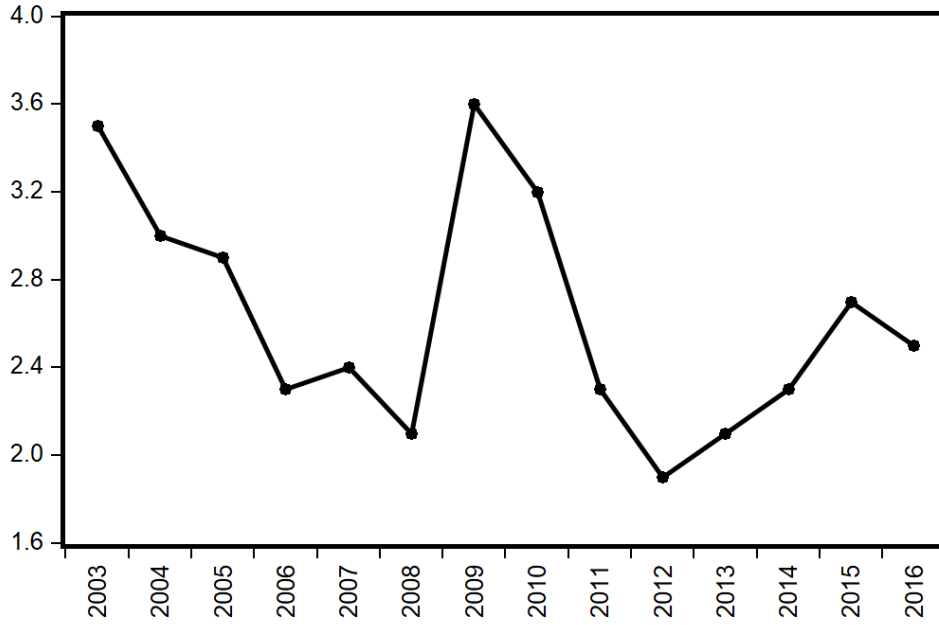
Şekil 9 incelendiğinde, Türkiye ithalat giderlerinin yaşanan dalgalanmalara rağmen artan bir yapıda seyrettiğini söylemek mümkündür. Grafiğe göre Türkiye ithalat giderlerinin en yüksek olduğu yıl 2013, en düşük olduğu yıl 2003 olarak görülmektedir. Yukarı yönlü bir trend tespit edilmiştir.

Tablo 12. Türkiye İthalat Giderlerine Ait Doğrusal Regresyon Modeli Bulguları

	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık
Sabit Terim	102855526,0000	16672564,6100	6,1691	0,0000
Trend	11635486,0700	2179839,2900	5,3378	0,0002
R2 Değeri	0,7036	Düzeltilmiş R2 Değeri		0,6789

Yapılan analiz sonucunda Türkiye ithalat giderlerine yönelik doğrusal regresyon formülü aşağıdaki gibidir:

$$\text{İthalat} = 102855526,0000 + (11635486,0700 * \text{Trend})$$

Şekil 10. Türkiye Turizm/İthalat Oranları Grafiği

Şekil 10'a göre, Türkiye turizm giderlerinin ithalata oranı belirli bir sistematik yapıda hareket etmemektedir. 2003 – 2008 yılları arasında azalan bir şekilde hareket eden oran 2009 yılında tepe noktasına ulaşmıştır. 2009 – 2012 yılları arasında azalmaya devam etmiş ancak 2012 sonrasında artış göstermiştir. Diğer grafiklerde oluşan duruma benzer şekilde 2016 yılı itibarıyla azalma eğilimi gösterdiği görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada gelişmekte olan ülkelerden olan Türkiye'de dış ödemeler dengesinin öneminden yola çıkılarak turizm gelirlerinin ve giderlerinin, başka bir ifade ile ödemeler dengesindeki açığın kapatılmasında büyük bir öneme sahip olan turizm sektörünün etkileri incelenmiştir. Turistik ürün doğal kaynaklardan beslendiği için diğer sektörlerle göre daha az yatırım gerektirmektedir. Ayrıca yatırımın geri dönüş hızının daha kısa vadede olması ve döviz gelirlerinin artırılmasına olumlu etki sağladığından özellikle gelişmekte olan ülkeler için büyük önem teşkil etmektedir. Buradan hareketle, bir durum tespiti amacı taşıyan bu çalışmada turizm gelirlerinin ve turizm giderlerinin Türkiye ekonomisine olan etkileri incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırma kapsamında milli istatistik kurumlarından toplanan ikincil veriler zaman serisi bileşenleri üzerinden incelenmiş ve yorumlanmıştır. Grafiklere göre, her ne kadar 2016 yılında turist sayıları ve turizm gelirlerinde bir azalma yaşanmış olsa da turizm sektörü hala Türkiye ihracat gelirlerinde önemli bir kalemdir. Diğer taraftan kişi başına ortalama harcamalarda yaşanan düşüş Türkiye'yi turizm destinasyonu olarak tercih eden turistlerin gelir seviyesinin düştüğüne işaret etmektedir. İlerleyen yıllarda yapılacak olan çalışmaların bu durumu daha iyi şekilde gözler önüne sereceği tahmin edilmektedir. Hala önemli sayıda turist çeken Türkiye turizm sektörünün ödemeler dengesine olan katkısı düşünüldüğünde altyapı ve üstyapı çalışmalarına yapılacak yatırımlarla, uzun vadede sürdürülebilir bir sektör olması sağlanmalıdır. Turist başına harcama miktarlarının yükseltilmesi öncelikli konular içerisinde yer almalıdır. Çalışmamızda da belirttiğimiz gibi arz kaynaklarının artırılmasında yaşanan döviz kayıpları gözden kaçırılmamalıdır. Bununla birlikte yapılan trend analizlerinde dolar bazlı verilerde aşağı yönlü, diğer verilerde yukarı yönlü bir trend görülmektedir.

Dünya Turizm Örgütüne göre, 2027 yılında seyahat ve turizmin gayri safi milli hasıladaki toplam değerinin %11,4 artması beklenmektedir. (World Travel and Tourism Council, 2017). Dolayısıyla Türkiye için dış ödemeler bilançosunun aktifinde bir değer olan turizmden oldukça yüksek gelir elde etmek mümkün görülmektedir. Bu nedenle daha planlı ve sürdürülebilir turizm politikaları uygulamak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Barutçugil, İ. S. (1986). *Turizm Ekonomisi ve Turizmin Türk Ekonomisindeki Yeri*. Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Bulut, E. (2000). Türk turizminin Dünya'daki yeri ve dış ödemeler bilançosuna etkisi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 2 (3), 1-15.
- Cleverdon, R. ve Edwards, A. (1982). *International Tourism to 1990*. Cambridge University Press.
- Çakır, P. (1999). *Türkiye'nin Turizm Gelirlerinin Ödemeler Dengesine Katkısının Analizi*. TC Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Çimat, A. ve Bahar, O. (2003). Turizm sektörünün Türkiye ekonomisi içindeki yeri ve önemi üzerine bir değerlendirme. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 3 (6), 1-18.
- Çıplak, U. (2005). *Ödemeler Dengesinde Net Hata ve Noksan Kalemi Üzerine Bir Değerlendirme*. Ankara: TCMB Yayınları.
- Dilber, İ. (2007). Turizm sektörünün Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisinin girdi-çıkıtı tablosu yardımıyla değerlendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*. 14 (2), 205-220.
- Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi (WTTC). *Global Economic Impact and Issues 2017*, <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/2017-documents/global-economic-impact-and-issues-2017.pdf>, (Erişim: 23.09.2017).
- Eğilmez, M. (2014). *Ödemeler Dengesini Okumak*, <http://www.mahfiegilmez.com/2014/01/odemeler-dengesini-okumak.htm>, (Erişim: 13.07.2017).
- Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2013). *Ekonomi Politikası: Teori ve Türkiye Uygulaması*. Remzi Kitabevi.
- Franq, C., Hallin, M. ve Taylor, R. (2016). Special issue on time series econometrics. *Computational Statistics and Data Analysis*. 100, 1-860.
- Karlık, R. (2013). *Uluslararası Ekonomi*. İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Kızılgöl, Ö. ve Erbaykal, E. (2008). Türkiye'de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisi: bir nedensellik analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 13 (2), 351-360.
- Kılıçlar, A. (1998). "Turizmin Bölgesel Ekonomik Etkileri ve Kemer Örneği", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Mathieson, A. ve Wall, G. (1982). *Tourism, Economic, Physical and Social Impacts*. New Jersey: Prentice Hall.
- Newbold, P., Carlson, W.L. ve Thorne, B. M. (2012). *Statistics for Business and Economic*. London: Pearson Education Limited.
- Oktayer, N., Susam, N. ve Çak, M. (2007). *Türkiye'de Turizm Ekonomisi*. İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Olalı, H. ve Timur, A. (1988) *Turizm Ekonomisi*. İzmir: Ofis Ticaret Matbaacılık.
- Sevüktekin, M. ve Çınar, M. (2014). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Stynes, D. J. (1997). Economic impacts of tourism: a handbook for tourism professionals. *University of Illinois Tourism Research Laboratory*, 1-32.
- Şahin, A. (1990). *İktisadi Kalkınmadaki Önemi Bakımından Türkiye'de Turizm Sektöründeki Gelişmelerin Değerlendirilmesi*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Ünlüöner, K., Tayfun, A. ve Kılıçlar, A. (2011). *Turizm Ekonomisi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Tunç, A. ve Saç, F. (1998). *Genel Turizm: Gelişim ve Geleceği*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Tutar, F. ve Tutar, E. (2004). *Turizm Sektörünün Ekonomiye Katkıları Açısından Türkiye'nin OECD Ülkeleri İçerisindeki Yeri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- TCMB (Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası). Ödemeler Dengesi İstatistikleri. <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TCMB+TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler>, (Erişim Tarihi 13.04.2017).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). *Turizm İstatistikleri*. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1072, (Erişim Tarihi 02.05.2017).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). *Turizm İstatistikleri Revize Sonuçları*, (2013) <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=15845> (Erişim Tarihi 22.02.2017).
- Yağcı, Ö. (2003). *Turizm Ekonomisi*. Ankara: Detay Yayıncılık.